

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (3): 2141-2148

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Karmatliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci, yazar Ali Avcu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011)

The Rise and Development Period of the Qarmatism by Ali Avcu (Sivas: Cumhuriyet University Publishing, 2011)

Değerlendiren / Reviewed by

Abdullah Demir

Yrd. Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences

Department of Kalam and History of Islamic Sects

Ankara, Turkey

abdillahdemir@hotmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0001-7825-6573

Abstract: The book *The Rise and Development Period of the Qarmatism* that has been reviewed was prepared by Ali Avcu as a doctoral dissertation supervised by Professor Hasan Onat in 2009, and it was published in 2011 among the publications of Cumhuriyet University. The book consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a bibliography and an index. In the work, the birth, the process of

development and basic views of Qarmatism are discussed. In this scope, findings that were presented in the work shows that there are differences in basic views, especially in that Qarmatism is not a sect, but an independent and original interpretation of Ismā'īlism, that the syncretistic effect of cultures where especially Hermetism, Neoplatonism and Gnostic dualism have intertwined, can be determined on Qarmatism, and that Qarmatism is not a homogenous structure, among the Qarmatians who live in different regions, the 'Islāmic Shari'a provisions' are in disarray. Findings were also presented to claim that the Mahdī crisis that emerged in the Qarmatians of Bahrain is not fictional and fake, but real. Moreover, the claims that the Qarmatians are the first communists in Muslims, that the Dār al-Hijra they live in are places promoting communal life, and that the roots of Alevisism are based on Qarmatism are rejected.

Keywords: Qarāmitah, Ḥamdān Qarmaṭ, Qarmatian movement, Ḥusayn al-Ahwāzī, Ali Avcu, The Rise and Development Period of the Qarmatism, Book Review.

Karmatîliğin doğuşu ve gelişim sürecine dair değerlendirmemize konu olan bu eser, Ali AVCU tarafından Prof. Dr. Hasan ONAT'ın danışmalığında 2009 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora tezi olarak hazırlanmış ve 2011 yılında Cumhuriyet Üniversitesi yayınları arasında okuyucularla buluşmuştur.¹ Çalışmanın doktora tezi olması onu dikkate değer kılmaktadır. Zira doğrudan Karmatîleri konu edinen Türkçe doktora tezleri sınırlı sayıdadır.²

¹ Ali Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011); a.m.f., "Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009). Tezin pdf dosyasına, YÖK Tez Merkezi sayfasından (<https://tez.yok.gov.tr/>) ulaşılabilir.

² Abdullah Ekinci, "IX.-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri" (Doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002). Tezin pdf dosyasına, YÖK Tez Merkezi sayfasından (<https://tez.yok.gov.tr/>) ulaşılabilir.

Karmatîlik, İsmâîlîlik içerisinde III./IX. yüzyılın ortalarından itibaren tarih sahnesine çıkan siyasi bir harekettir. İsmâîlîler arasındaki Fâtımî-Karmatî bölünmesi, İsmâîlîler'in başında bulunan Ubeydullah el-Mehdî'nin (ö. 322/934) 286/899 yılında, *rec'at* edeceğine inanılan Muhammed b. İsmâîl adına yürütülen daveti terk ederek imâmetin kendi soyundan devam edeceğini savunması üzerine yaşanmıştır. Ubeydullah el-Mehdî'nin imâmet iddiasını, Irak'taki İsmâîlî dâisi Hamdan Karmat (ö. 293/906) kabul etmeyerek Muhammed b. İsmâîl'in *rec'atını* savunmaya devam etmiş ve başını onun çektiği bu gruba İsmâîlîliğe muhalif olanlar tarafından "Karâmita (Karmatîler)" denilmiştir.³ Bu niteleme zamanla İsmâîlîlik karşıtı kesimlerin, tüm İsmâîlîler'i kötülemek amacıyla kullandıkları bir isme dönüşmüştür.⁴

Karmatîlik konusunda Avcu tarafından hazırlanan bu eser; giriş, üç bölüm, sonuç, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Girişte, öncelikle gerek İsmâîlîler gerekse diğer mezheplere müntesip müellifler tarafından kaleme alınan klasik kaynakların araştırmaya kaynak olma açısından değerleri üzerinde durulmuştur (s. 7-28). Ayrıca çalışmanın tamamlandığı 2009 yılı öncesinde Karmatîlik konusunda kaleme alınan Türkçe, İngilizce ve Arapça çağdaş araştırmaların kritiği de yapılmıştır (s. 28-32). Kaynak değerlendirmesi, eserlerin genel özelliklerinin bahsedilmesi ve tasnifinden öte, herbir eserin araştırma konusu açısından anlam ve önemini içeren tespit, analiz ve eleştiriler de içermektedir.⁵ Literatür değeren-

³ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: Dârü İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963), 238-239; Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, nşr. Abdurrahmân Bedevî (Kahire: Dârü'l-kavmiyye, 1383/1964), 1.

⁴ Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu*, 52.

⁵ "Horasan-Mâverâünnehir'deki İsmâîlî hareketten ciddi anlamda ilk bahseden ve bu bölgede geliştirilen felsefî içerikli yeni İsmâîlî fikirleri hedef alarak reddeden ilk muhalif yazar, Mâtürîdî'dir" (s.12); "Kadı Abdülcebbâr, Tesbîtü Delâilî'n-nübüvve'sinde kendisinden önceki kaynaklarda bulunmayan birtakım bilgiler vermektedir. Özellikle Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlî davetin yayılması ile ilgili bilgi veren az sayıdaki kaynaktan birisidir" (s. 17); "Horasan-Mâverâünnehir'deki müellifleri diğerlerinden ayıran en önemli özellik onların Yunan felsefesinin özellikle yeni Eflatuncu versiyonunu İsmâîlî öğretileri ile mezc etmeleridir." (s. 24). "Kitâbu'l-Mahsûl'da yedinci dönemde şeriatın nesh edilmiş olduğu fikri felsefî bir temele oturtulmaya çalışılmıştır" (s. 24). "*İslam Komüncüleri* adı altında Karmatîliği ele alan Faik Bulut, bilimsellikten ziyade kendi ideolojik yaklaşımının arka planını Karmatîlik üzerinden oluşturmaya çalışmıştır." (s. 31).

dirmesinin ardından giriş başlığı, araştırmada izlenen yöntem ile Karmatî kavramının kapsam ve çerçevesinin çizildiği kısım ile sona ermektedir. Yazar, yöntem başlığı altında konuya “tespitlerimize göre Karmatîlik bir İsmâîlî harekettir” diyerek giriş yapmakta ve Karmatîliğin bu hareket içinde gelişmesinin ortaya çıkardığı araştırma güçlüğüne şöyle dikkat çekmektedir: “İsmâîlî hareketlerde gizemli bir gnostik bilgi ve bu bilginin gizli yollardan elde edildiği bir süreç söz konusudur. Bu gizlilikten dolayı günümüze ulaşmış İsmâîlî eserlerin kime ve hangi döneme ait olduğunu tespit edebilmek oldukça zordur” (s. 33). Bununla birlikte yazar, mümkün olduğunca İsmâîlî kaynakları en azından dönemsel olarak tarihlendirmeye gayret etmiş görünmektedir. Bu hususun yapılmış olması, eserde fikirlerin tarihsel süreçte geçirdiği değişimin takip edilebilmesine imkân sağlamıştır. Eserin geneline bakıldığında çalışmada; asli kaynakların tespiti, literatürün dönemlendirilmesi, asli kaynaklardan fikirlerin tespit edilmesi, fikir-hadise irtibatının kurulması, fikirlerin arka planının siyasi, sosyal ve kültürel açılardan takip edilmesi, fikirler ve şahıslar üzerinde derinlemesine araştırma yapılması ve elde edilen sonuçların mukayese ve analiz edilmesi işlemlerinin mümkün olduğunca yapılmaya çalışıldığı fark edilebilmektedir. Yazar, girişin son kısmında Karmatî kavramının kapsam ve çerçevesi konusunda kaynaklarda yer alan bilgilerin tahlilini yaptıktan sonra “İsmâîlîliğe bir ad olarak ya da İsmâîlîliğin bir kolu olarak Hamdan Karmat öncesinde Karâmita kavramı kullanılmamıştır”, sonucuna ulaşmıştır (s. 42). Ayrıca İsmâîlîler’in her iki kanadının yani Fâtımî ve Karmatîler’in kendileri için Ehl-i Hak, Ehl-i Hakâik ve Ehl-i Bâtın gibi isimleri kullandıklarını; Karâmita adlandırmasını ise kesinlikle kabul etmediklerini dile getirmektedir (s. 43). Yazar yapmış olduğu ayrıntılı değerlendirmelerden sonra Karmatîliği şöyle tanımlamaktadır:

“Karmatîlik, İsmâîliyye’in Kûfe Sevadı’ndaki baş dâisi Hamdan b. el-Eş’as’a ilk defa ad olarak verilen, daha sonra imamet iddiasında bulunan İsmâîlî davetin önderi Ubeydullah el-Mehdî’nin imametini kabul etmeyip, Muhammed b. İsmâîl’in Kâim el-Mehdî olarak beklenmesi şeklindeki eski İsmâîlî öğretiyi savunmaya devam ederek İsmâîlîliğin ana bünyesinden ayrılan lokal İsmâîlî hareketleri tanımlamak için kullanılan siyasî bir addır.” (s. 55-56).

Çalışmanın birinci bölümünde Karmatî hareketin arka planı ele alınmaktadır. Bu kapsamda siyasi, ekonomik, sosyokültürel ve dinî-felsefî etkenlerin

Karmatîliğin teşekkülündeki etkisini irdelenmektedir (s. 57-138). Ayrıca kadîm kültürlerin İsmâîlîliğe aktarımında Gulatın rolüne de değinilmektedir (s. 138-152). İsmâîlî düşüncenin İslâm öncesi kaynaklarının tespit edilmeye çalışıldığı bu kısımda, özellikle Hermetizm, Yeni Eflatunculuk ve gnostik düalizmin içiçe girdiği senkretik bir kültürün İsmâîlîlik üzerindeki etkisi açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bahsi geçen karma dinî-felsefî kültürün en önemli taşıyıcısı olarak Harrânîler'in bunda merkezi bir rollerinin olduğuna, özellikle tercüme faaliyetleri esnasında Hermes'e atfettikleri birtakım kitapları Arapça'ya çevirerek bu kültürü aktardıklarına işaret edilmektedir. Ancak tercüme faaliyetlerinden çok önce de benzer bir karma kültürün İslâm'a aktarıldığı tespitine de yer verilmektedir. Ayrıca bu senkretik kültürün İslâm toplumuna taşınmasında Gulatın etkili olduğu da bu kısımda temellendirilmektedir. Zira yazar, eserinde İsmâîlî fikirlerin büyük oranda Maniheizm, Sâbîlik ve Deysâniyye gibi gnostik tabiatlı dini-felsefi akımlarla Hermetizm ve Yeni Eflatuncu-Yeni Pisagorcu felsefi bir anlayışın içiçe girdiği karma bir anlayışın ortaya çıkardığı epistemik temellerden hareketle İslâm'ın kurucu metinlerinin yeniden yorumlandığını ve ortaya Bâtınî din anlayışının çıktığını temellendirmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte yazar, İsmâîlîler'in bu düşüncelerle doğrudan karşılaşmadıklarını, bunları büyük oranda Gulat Şîî hareketler üzerinden kendi itikatlarına dâhil etmiş olduklarını da dile getirmektedir. Bu aktarımda Gulat'ın etkili bir öge olduğu, özellikle belirtilmektedir. Gulat tarafından geliştirilen bu öğretide İskenderiye üzerinden aktarılan halk Hermetizmi'nin etkisi de çalışmada konu edinilmektedir. Bölümün sonunda, Fatımî-Karmatî bölünmesinin ardından Horasan-Mâverâünnehir Karmatîleri'nin ilk İsmâîlî öğretiyi, çeviri faaliyetleri neticesinde tanıştıkları Yeni Eflâtuncu bir bakış açısıyla yeniden yorumladıkları üzerinde de durulmaktadır. Yine çeviri faaliyetlerinin bir sonucu olarak felsefî Hermetizmle harmanlanmış olan Harrânîler'in senkretik pagan kültürlerinin bu dönemde İsmâîlî itikada dâhil edildiği de belirtilmektedir. Felsefenin açık bir etkisinin söz konusu olduğu bu yeni öğretinin başlangıçta Fatımîlerce reddedilmiş olmasına rağmen bu öğretinin en önemli mimarlarından Sicistânî'nin Fatımî saflarına geçmesi ile Fatımî İsmâîlîliği'nin zamanla doğuda geliştirilen bu öğretiyi büyük oranda benimsediği de ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Karmatîliğin doğuşu bilimsel veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Yazara göre Karmatîlik İsmâîlîliğin bir kolu olarak

düşünüldüğü için öncelikle süreç mantığı içerisinde meselenin daha görünür kılınabilmesi için Karmatîlik öncesi İsmâîlîliğin tarihsel süreci aydınlatılmaya çalışılmalıdır. Bu doğrultuda yazar, öncelikle İsmâîlîliğin doğuşu ve 286/899 yılı civarında ortaya çıkan Fatımî-Karmatî bölünmesine kadarki gizli davet dönemini ele almıştır. Daha sonra Karmatî farklılaşmanın ilk İsmâîlîlik içerisinde nereye oturduğunun tespitine yönelmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Hamdan Karmat'ın kimliği tespit edilmeye çalışılmış ve kimliğiyle ilgili tartışmalara yer verilmiştir. Onun gizli davet döneminin Irak bölgesi baş dâîsi olduğu tespiti yapılmış ve bölünmeden önce Suriye, Bahreyn ve Horasan'da İsmâîlî davetin onun vasıtasıyla taban bulduğuna işaret edilmiştir. Daha sonra Ubeydullah el-Mehdî'nin 286/899 yılı civarında öğretide meydana getirdiği değişiklikler birinci el kaynaklardan hareketle ortaya konulmuş ve Hamdan Karmat'ın yeni iddialar karşısındaki muhalif tutumu tespit edilmiştir. Bölünmenin ardından, İsmâîlî tabanı Hamdan Karmat tarafından oluşturulan Irak, Suriye, Bahreyn ve Horasan bölgelerinin genel olarak muhalif tavır takınarak eski öğretiye sadık kalmaya devam ettikleri ve muhaliflerin hemen tamamının Hamdan'ın öğrencileri oldukları tespit edilerek bunların Karmatî kökenlerinden dolayı bölünmeden sonraki muhalif gruplara Karmatî adlandırmasının yapılmasının uygun olacağı iddia edilmiştir. İkinci bölümün sonunda ise 286/899 yılındaki bölünmeden sonraki süreçte Karmatî çevrelerin İsmâîlî öğretide meydana getirdikleri yeni yorum, değişiklik ve farklılaşmaların süreç mantığı içerisinde tespit edilebilmesi için bölünme öncesindeki İsmâîlî itikat ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu başlıkta, bölünme öncesinde yazıldığı tespit edilen birkaç İsmâîlî eser ile özellikle İbn Rizam-Ehû Muhsin rivayetinde bölünme öncesiyle alakalı birinci el doğru bilgiler olduğu tespiti yapılarak bunlardan hareketle gizli davet dönemindeki İsmâîlî itikadı ortaya konulmuştur.

Üçüncü ve son bölümde Karmatîliğin Irak, Suriye, Bahreyn, Yemen ve Horasan-Mâverâünnehir bölgelerindeki yayılışı ve farklı bölgelerdeki Karmatîler'in bölünme öncesindeki İsmâîlî itikadına ne gibi katkılar sundukları konu edinilmiştir (s. 213-323). Yazar bu bölümde, Karmatî hareketlerin içinde buldukları toplumsal yapının farklı olması ve birbirlerinden büyük oranda bağımsız hareket etmeleri sonucu bölgeden bölgeye değişiklik arz ettiğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Bahreyn, Suriye, Yemen ve Irak'taki hareketin daha çok Yemen kabileleri ve Rebâ'a'nın kollarına mensup bedevîlerden ve köylülerden destek gördüğü-

nü ve durumun bahsi geçen bölgelerde hareketin daha çok ekonomik ve sosyal kazanımları ön plana çıkarmasına sebebiyet verdiğini belirtmektedir. Bu sebeple de bu bölgelerdeki Karmatî hareketin daha çok yağma, talan, hacılara saldırma ve benzeri faaliyetlerle gerek Abbasî devletini ve gerekse halkı tedirgin ettiğini ve ciddi bir nefrete yol açtığını ifade etmektedir. Buna karşın Horasan-Mâverâünnehir bölgesindeki Karmatî hareketin, daha çok yönetici sınıf içerisinde önemli bir taraftar kitlesi bulduğuna ve bölgede ciddî bir edebiyat geliştirerek felsefenin İsmâîlî düşünceye girmesine öncü olduklarına dikkat çekmektedir. Avcu, yerel unsurların Karmatîliğin gelişmesinde olduğu gibi hareketin zayıflayarak tarih sahnesinden silinmesinde de etkili olduğunu belirtmektedir. Bu hususa, Bahreyn ve Irak'taki hareketlerin siyasi güçlerini kaybetmelerini örnek olarak göstermektedir. Bu kapsamda, yakın zamanda zuhur edeceğini iddia ettikleri Mehdî'nin ortaya çıkışının gecikmesinin ve taraftarlarının bu yöndeki beklentilerinin zayıflamasının Bahreyn ve Irak'taki hareketleri zayıflattığına dikkat çekmektedir. İnsanların davete olan bu inançsızlığının beraberinde siyasi çöküşü de getirdiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgilerin yer aldığı bu bölüm sonucunda yazar, İslam şeriatının neshi başta olmak üzere temel meselelerde farklı bölgelerdeki Karmatî hareketlerin homojen bir yapı arzemediğini ve Karmatîler içinde farklı eğilimlerin olduğunu delillendirmektedir. Ayrıca tartışma konusu olan hususlardan olan Bahreyn Karmatîleri'nde ortaya çıkan mehdî krizinin kurgusal ve düzmece olmadığını, aksine saf inançtan kaynaklı gerçek bir olay olduğunu savunmaktadır. Karmatîler'in Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk komünistler olduğu ve Alevîliğin köklerinin bunlara dayandığı şeklindeki iddiaları da bu bölümde reddetmektedir. Bu iddialara dayanak olarak gösterilen Karmatîlik'teki bireysel mülkiyeti kaldıran uygulamanın geçici olduğu ve bunun mehdî beklentisinden kaynaklanan itikadi bir uygulama olduğunu da izah etmektedir. Bu kapsamda Darü'l-Hicre'lerin komünal hayatı yayan yerler olduğu tezini red ederek bu kavramın mehdî beklentisiyle alakalı olarak üretilmiş ve İsmâîlî itikadın öz-gürce yaşanabildiği ve yayılabildiği yaşam alanlarına verilen bir isim olduğu görüşünü dile getirmektedir.

Sonuç kısmında Karmatîliğin, İsmâîlîlik içerisinde ortaya çıkmış siyasi bir hareket olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Karmatî İsmâîlîliğinin kendisine dayandığı ilk İsmâîlî fikirlerin Maniheizm, Sâbîlik ve Deysâniyye gibi Gnostik tabiatlı dinî-felsefî akımlarla Hermetizm ve Yeni Eflatuncu-Yeni Pisagorcü felsefenin

harmanlandığı karma bir anlayışa istinat eden epistemik temellerden hareketle İslam'ın kurucu metinlerinin yorumlanması neticesinde ortaya çıktığı ve akımın kurtuluş için ilahî kaynaklı gizli bilginin elde edilmesi gerektiğı tezine dayalı düalist bir karakter taşıdığı tekrarlanmaktadır.

Kaynakça kısmı incelendiğinde çalışmanın Türkçe, Arapça ve İngilizce dillerinde kaleme alınan 351 eserden istifade edilerek kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Asli kaynaklara dayanması ve çağdaş çalışmalarda yer alan görüşlere de red veya kabul bağlamında değinilmiş olması eserin önemini artırmaktadır. Eserin sonunda yer alan dizin, okuyucunun Karmatîlikle bağlantılı şahıs, eser, olay ve kavrama ulaşabilmesi noktasında yeterli görünmektedir.

Sonuç olarak; Karmatîliğin doğuşu ve gelişimini ele alan bu çalışma, konuyu siyasi, kültürel, sosyoekonomik ve dinî-felsefî arka planı çerçevesinde ele alması yönüyle başarılı görünmektedir.